

FRITS GOOSSENS
OBSERVEREN
IN PSYCHOLOGIE
EN PEDAGOGIEK

METHODOLOGIE EN RAPPORTAGE

Observeren in psychologie en pedagogiek

Voor Adriana † en Josephine

Observeren in psychologie en pedagogiek

Methodologie en rapportage

Dr. F.A. Goossens

u i t g e v e r i j | C
c o u t i n h o

bussum 2018

www.coutinho.nl/observeren

Je kunt aan de slag met een begrippentrainer. Voor docenten zijn op aanvraag kennisvragen met antwoorden beschikbaar.

© 2018 Uitgeverij Coutinho bv

Alle rechten voorbehouden.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16 h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp, www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

Uitgeverij Coutinho

Postbus 333

1400 AH Bussum

info@coutinho.nl

www.coutinho.nl

Omslag: Bart van den Tooren, Amsterdam

Foto's binnenwerk: Shutterstock.com

Noot van de uitgever

Wij hebben alle moeite gedaan om rechthebbenden van copyright te achterhalen. Personen of instanties die aanspraak maken op bepaalde rechten, wordt vriendelijk verzocht contact op te nemen met de uitgever.

De personen op de foto's komen niet in de tekst voor en hebben geen relatie met hetgeen in de tekst wordt beschreven, tenzij het anders vermeld is.

ISBN: 978 90 469 0620 0

NUR: 741

Voorwoord

Wie een boek over de ins en outs van observeren schrijft, is vrijwel altijd schatplichtig aan anderen. Voor zover dit boek handelt over de observatie van gedrag door getrainde observatoren was het werk van Martin en Bateson (2000) belangrijk. Hun invloed is zeker terug te vinden in het ethologische deel (de hoofdstukken 2 tot en met 6). Psychologen en pedagogen werken echter niet alleen met externe observatoren. Ook de observaties van direct betrokkenen (getuigen) kunnen in bepaalde onderzoeken van onmisbare waarde zijn. Die getuigen brengen hun verslag uit aan de hand van vragenlijsten of nominaties of beoordelingen van het gedrag onder studie. Voor het betoog over sociometrie hebben we onder andere gebruikgemaakt van het boek van Cillessen, Schwarz en Mayeux (2011). Behalve van getuigen maken onderzoekers tegenwoordig ook gebruik van insiders (de proefpersonen zelf) als observatoren, omdat zij op die plaats en voor die onderzoeksvraag de meest geschikte personen zijn om gegevens aan te leveren. Met name in de klinische psychologie (zowel wetenschappelijk als praktisch) zijn grote vorderingen geboekt op het terrein van zelfobservatie. We hebben veel gehad aan het overzichtsartikel van Shiffman, Stone en Hufford (2008) om uit te kunnen leggen hoe je proefpersonen zichzelf kunt laten observeren en toch valide gegevens kunt binnenhalen. Voor hoofdstuk 9 over observatie in de klinische praktijk heb ik sterk geleund op de expertise en adviezen van dr. Joop Bosch, oud-collega en klinisch psycholoog. Hij was ook degene die het boek nog tekstueel naliep. Daarbij prijs ik mij gelukkig met de redacteur Bregje van Oel. Haar advies was goud waard.

Ten slotte bedank ik al mijn studenten die op enig moment hun vinger opstaken om nadere uitleg. Jullie weten niet half hoe belangrijk dat is voor de docent. Mochten er nog fouten in de tekst te vinden zijn, dan zijn die van mij.

Frits Goossens
Oosthuizen, december 2017

Inhoud

Leeswijzer	11
<u>Deel 1</u> Observeren	13
1 Dataverzameling door observatie	15
1.1 Een voorbeeld bij wijze van inleiding	15
1.2 Een classificatie van wijzen van observeren	19
1.3 Waarom willen we observeren?	21
1.4 Wat gaan we observeren?	22
1.5 Waar gaan we observeren?	23
1.6 Wanneer gaan we observeren?	27
1.7 Stappen bij (observatie)onderzoek	29
1.8 Ethiek	30
1.9 Samenvatting	34
<u>Deel 2</u> De ethologische methode	37
2 Naar een observatiesysteem	39
2.1 Het begint met een vraag	39
2.2 Praktische beslissingen	40
2.3 Beslissingen over het onderzoek	43
2.4 Beslissingen over het observatiesysteem	44
2.5 Voorwaarden voor een goed observatiesysteem	46
2.6 Molaire en moleculaire elementen in het observatiesysteem	48
2.7 De inhoud van verschillende typen categorieën	50
2.8 Eén categorie nader uitgelicht	51
2.9 Ervaring met de plaats van observatie	52
2.10 Samenvatting	53

3	De regels van het spel: van categorieën naar cijfers	55
3.1	Hoe komt een onderzoeker nou aan zijn cijfers?	55
3.2	Tijd: duur, latentie en frequentie	56
3.3	Continue registratie	57
3.4	De voordelen van time sampling	59
3.5	De nadelen van time sampling	61
3.6	Sampling van proefpersonen	62
3.7	Tijd: in elk geval continu	64
3.8	Observaties vastleggen	68
3.9	Film in combinatie met goede software	69
3.10	Samenvatting	70
4	De registratie van intensiteit	73
4.1	Uit de zeevaart: de schaal van Beaufort	73
4.2	Een voorbeeld van een rating scale	75
4.3	Een definitie van een rating scale	77
4.4	Voor- en nadelen van rating scales	78
4.5	Hoe maken we een goede rating scale?	79
4.6	Onderliggende assumpties	80
4.7	Ratings versus categorieën	81
4.8	Samenvatting	82
5	Overeenstemming tussen observatoren: de rol van training	83
5.1	Eigenschappen van een observator	83
5.2	De potentiële fouten van een observator	84
5.3	Een voorbeeld van een trainingsprocedure	86
5.4	Reactiviteit van proefpersonen	88
5.5	Absolute en relatieve betrouwbaarheid: de confusion matrix en kappa	89
5.6	Maten voor overeenstemming: de intraclasscorrelatiecoëfficiënten	93
5.7	Samenvatting	95
6	Betrouwbaarheid en validiteit	97
6.1	Het onderscheid tussen betrouwbaarheid en validiteit	97
6.2	De berekening van betrouwbaarheid	99
6.3	Validiteit	101
6.4	Andere vormen van validiteit	107
6.5	Samenvatting	108

Deel 3 Indirecte methoden van observatie 109

7 Getuigen 111

7.1	Vier redenen voor indirecte observatie	111
7.2	Het gebruik van getuigen aan de hand van vragenlijsten	112
7.3	Nog een voorbeeld: enkele typen rating scales voor gebruik door getuigen	113
7.4	Sociometrische methoden van observatie	115
7.5	Nominaties en ratings: de positie van het individu in de groep	116
7.6	Nominaties en ratings: rollen bij het pesten	118
7.7	Samenvatting	119

8 Insiders 121

8.1	Het gebruik van insiders	121
8.2	Zelfobservaties	122
8.3	De kwestie van zelfobservaties (ipsatief) versus observaties door de klasgenoten (normatief)	123
8.4	Kwesties van validiteit	125
8.5	Het moment zelf meten	128
8.6	De dynamiek in zelfrapportage: Ecological Momentary Assessment	130
8.7	Dagboeken	133
8.8	Voor- en nadelen van dagboeken	134
8.9	Samenvatting	136

Deel 4 Methoden van observatie in de gedragstherapie 137

9 Observatie ten bate van de therapeutische ingreep 139

9.1	De theoretische achtergrond	139
9.2	Een narratief en objectief observatieverslag	141
9.3	Van verslag naar ABC-schema	142
9.4	Observeren is meten	145
9.5	De N=1-studie: meten leidt tot weten	147
9.6	Van probleemgedrag naar doelgedrag	147
9.7	Potentiële fouten van de therapeut/observator bij klinisch interventieonderzoek	150
9.8	Cognitieve gedragstherapie	150

9.9	Zelfrapportages en systematiek	152
9.10	Zelfrapportage van gedachten, emoties en fysieke verschijnselen	153
9.11	Samenvatting	155

Deel 5 Rapporteren 157

10 Verslaglegging in wetenschap en praktijk 159

10.1	Schrijven in de wetenschap	159
10.2	De oorsprong van wetenschappelijk schrijven	160
10.3	Het echte schrijven	161
10.4	Een praktijkverslag	168
10.5	Samenvatting	172

Begrippenlijst	173
----------------	-----

Literatuur	185
------------	-----

Register	193
----------	-----

Leeswijzer

Observeren is een methode van wetenschappelijk onderzoek die geregeld wordt gebruikt. Observeren in de wetenschap is verbonden aan regels. Die regels vormen het onderwerp van dit boek.

Het boek valt uiteen in vijf delen. In het eerste deel behandelen we de vraag naar de rechtvaardiging van het inzetten van observatie als middel tot het verzamelen van gegevens. Daaraan gekoppeld zijn vragen als: wat gaan we observeren, waar gaan we observeren (daar waar de actie is), wanneer gaan we observeren (soms is het ene tijdstip beter dan het andere) en hoe werken we ons voornemen tot observeren methodologisch uit. Ethiek heeft ook een plaats gekregen in dit deel.

Vervolgens gaan we in deel 2 in op de *ethologische methode*. Hier zijn de observatoren per definitie outsiders. Ze hebben geen deel aan het gedrag onder studie. De beschrijvingen van de ins en outs van observeren volgens de ethologische methode beslaan de hoofdstukken 2 tot en met 6. We beginnen met het ontwerp van een observatiesysteem, gaan dan in op hoe we de verschillende gedragingen uit het systeem operationaliseren door middel van duur, latentie en frequentie. Meten we de hele tijd of gebruiken we een ander tijdsschema? Ook die kwestie wordt uit de doeken gedaan. Aan meting van intensiteit (*rating scales*) besteden we een apart hoofdstuk, waarna we uitgebreid ingaan op de maten voor overeenstemming tussen observatoren en kwesties van betrouwbaarheid en validiteit. Dit tweede deel lijkt sterk op een boek dat ik eerder publiceerde, *Gedrag onder de loep*, maar is toch stevig aangepast onder invloed van nieuwe ontwikkelingen. Wat in de daaropvolgende delen te berde wordt gebracht is nieuw en is de weerslag van een aantal belangrijke ontwikkelingen die zich de afgelopen tijd hebben voorgedaan. Door het streven de laatste ontwikkelingen mee te nemen, zijn ook hoofdstukken uit het oude boek gesneuveld.

In een derde deel schetsen we andere mogelijkheden om van observatie gebruik te maken, nu via getuigen, mensen die als observator kunnen optreden door de onderzoekers aan relevante data te helpen vanuit een bevoorrechte positie. Het gaat hier om de zogenoemde *indirecte methoden van observeren*. De onderzoekers zijn verantwoordelijk voor het onderzoek, maar de observaties worden verricht door anderen, die niet getraind zijn (getuigen). Zij zijn belangrijk omdat zij toegang hebben tot gedrag dat de onderzoekers niet of niet gemakkelijk te zien krijgen. Als voorbeeld dienen hier de leerkrachten die berichten over het gedrag van hun leerlingen. Hoofdstuk 7 gaat in op de inzet van getuigen. Hoofdstuk 1 begint met een

voorbeeld dat dit illustreert. Een andere indirecte methode betreft het gebruik van insiders, proefpersonen die over eigen gedachten of emoties rapporteren. In hoofdstuk 8 wordt de keuze voor insiders besproken.

In deel 4 is de klinisch psycholoog degene die een aparte rol speelt. Enerzijds kan de psycholoog in de praktijk een outsider zijn die het probleemgedrag van zijn of haar cliënten analyseert met behulp van objectieve technieken van gedragsanalyse. Anderzijds kan de psycholoog de cliënten ook inzetten als insider die relevante informatie over zichzelf moet aanleveren via gerichte zelfobservatie. We beschrijven methoden van klinische observatie in hoofdstuk 9.

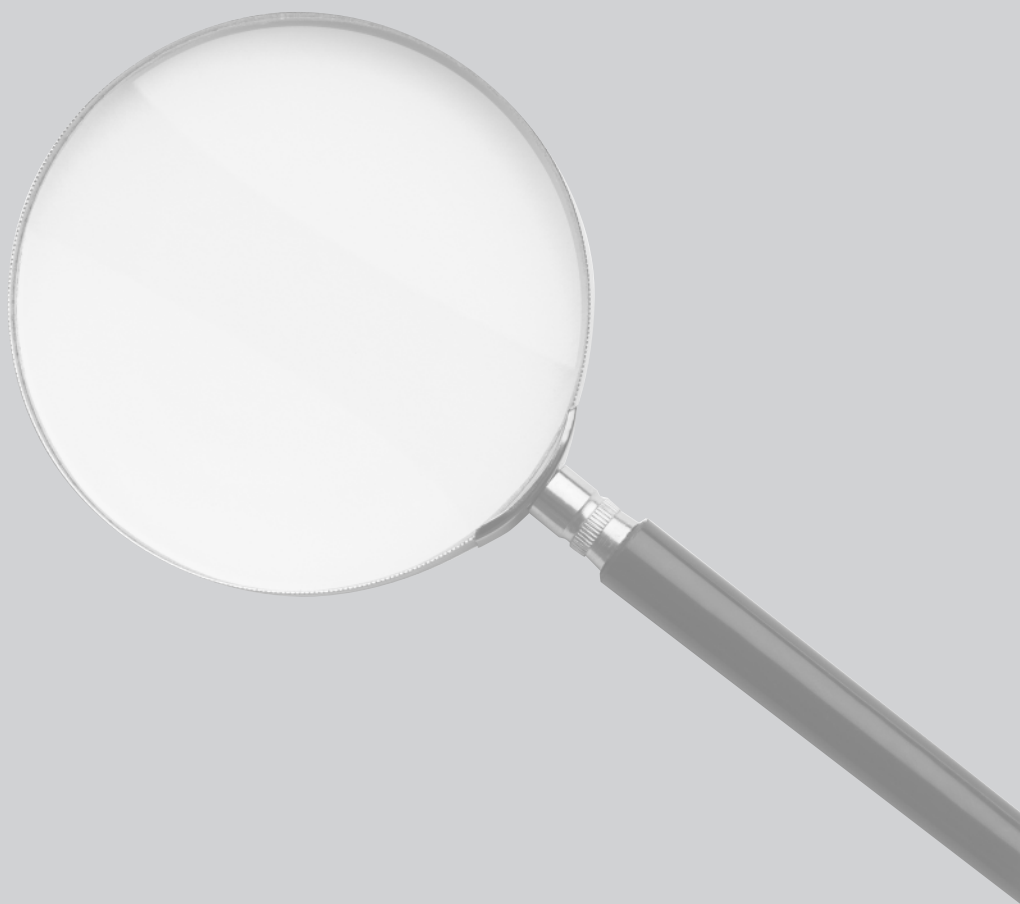
In deel 5 (hoofdstuk 10) ten slotte gaan we in op de verslaglegging over onderzoek en praktijkstudies. Die twee verschillen aanzienlijk van elkaar, omdat ze zich op een heel ander publiek richten. Bij verslaglegging in de praktijk is het lezerspubliek divers: ouders, kinderen, collega's en andere professionals, vaak ook uit andere disciplines. Wetenschappers richten zich in hun verslaglegging op andere wetenschappers.

Ten slotte nog dit: standaard gebruiken we in de tekst de term 'onderzoeker' of het meervoud daarvan. We bedoelen dan tevens vrouwelijke onderzoekers.

Online studiemateriaal

Op www.coutinho.nl/observeren vind je een begrippentrainer. Voor docenten zijn op aanvraag kennisvragen met antwoorden beschikbaar.

Deel 1 Observeren

1

Dataverzameling door observatie

1.1 Een voorbeeld bij wijze van inleiding

Observatie is het verwerven van informatie over gedrag, gedachten of emoties. We kiezen voor observatie omdat we iets te weten willen komen wat we niet op een andere wijze via tests of vragenlijsten kunnen vangen. Dat kan het antwoord op een wetenschappelijke onderzoeksvraag zijn, maar het kan ook het antwoord op een hulpvraag uit de klinische praktijk betreffen. Observeren kan op veel manieren en er zijn allerlei regels voor observatieonderzoek. Om je een beeld te geven van observatiemethoden en -regels volgt hierna een onderzoeksvoorbeeld.

Wat bepaalt het onderscheid tussen reactieve en proactieve agressie? Dat was de onderzoeksvraag van Hubbard en haar collega's (2002; 2004). Het verschil tussen deze twee vormen van agressie is dat reactieve agressie wordt ingegeven door boosheid en frustratie; het is een emotionele agressie. Proactieve agressie is juist niet emotioneel, maar een koele en berekenende vorm van agressie. Men is het erover eens dat er een onderscheid zou moeten zijn tussen die twee typen agressie. Voorgaande onderzoeken hebben echter nog onvoldoende steun geleverd. In veel studies werd juist een sterk verband tussen die twee typen agressie gevonden.

De studie van Hubbard en collega's geldt als een van de betere validatiestudies naar het onderscheid tussen reactieve en proactieve agressie. Er werden sterke aanwijzingen gevonden voor de emotionele aard van reactieve agressie, terwijl geen enkele geobserveerde emotie correleerde met proactieve agressie.

Hubbard en collega's besloten vier verschillende soorten gegevens te verzamelen, namelijk boosheid in gedrag en in gezichtsuitdrukking (via observatie door getrainde outsiders), fysiologische maten (huidgeleiding en hartslagreactiviteit), gerapporteerde boosheid

aan de hand van opnames van eigen gedrag (via observatie door de proefpersonen zelf) en ten slotte het oordeel van de leerkracht over de mate van reactieve en proactieve agressie van de kinderen uit hun klas. Hartslag is gevoelig voor beweging. Daarom werd beweging ook gemeten; de onderzoekers wilden de invloed van beweging wegfilteren en dat kon alleen als ze beweging opnamen als variabele.

De onderzoekers kozen ervoor kinderen (van 8 jaar) te observeren in het laboratorium tijdens een bordspel met een leeftijdgenoot (jongens of meisjes die handlangers waren van de onderzoekers). Hun werd vooraf verteld dat zij een leuke prijs konden verwerven als zij zouden winnen van de ander. De handlangers was opgedragen vals te spelen en daardoor te winnen. Bovendien was het bordspel elektronisch zo ingericht dat alleen de handlangers op bepaalde aantrekkelijke plaatsen op het bord konden komen waar zij punten konden verdienen. Het valsspelen bestond hieruit dat de handlangers – duidelijk zichtbaar voor de ander – meer punten pakten dan geoorloofd was, maar dat de proefleider (uiteraard ook op de hoogte) niet ingreep. Kortom, de proefpersonen werden zwaar gefrustreerd.

Het bordspel duurde soms kort en soms wat langer. Het kortste bordspel duurde 47 beurten. Het langste bordspel duurde 67 beurten. Elke beurt werd opgesplitst in seconden en per seconde werden de volgende zaken gemeten: huidgeleiding en hartslag, gezichtsuitdrukkingen en non-verbale uitingen van boosheid. Er werden 21 observatoren getraind om de gezichtsuitdrukkingen van de kinderen te coderen (gedurende elke seconde). De observatoren stelden vast of de proefpersoon een boze, bedroefde, gelukkige of neutrale gezichtsuitdrukking had. Nog eens 13 andere observatoren werden ingehuurd om non-verbale uitingen van boosheid te scoren (ook gedurende elke seconde). Wat de non-verbale uitingen betreft ging het om 'ruw gebruik van het materiaal' (dingen op het bord omgooien) of duidelijke uitingen van frustratie (met je vuist zwaaien, je vuist in de eigen hand stoten et cetera).

Dan de zelfrapportage over de mate van boosheid. Deze werd gemeten aan de hand van observatie door de proefpersonen zelf ('Hoe boos voelde jij je toen?', aan te geven op een vierpuntsschaal van 'helemaal niet boos' (1) tot 'heel boos' (4)). Deze zelfrapportage vond plaats na afloop van het spel en aan de hand van de op film vastgelegde beelden, uiteraard voor zover van toepassing. Continue meting begon pas zodra het doelgedrag (boosheid) zich voordeed.

Ten slotte werd ook de leerkrachten gevraagd om het gedrag van de leerlingen te observeren. Dit geschiedde voorafgaand aan de observaties in het laboratorium. Hun oordeel was gebaseerd op een standaardvragenlijst van zes items. Een voorbeeld: 'Dit kind geeft altijd

andere kinderen de schuld van een ruzie en is altijd van mening dat die anderen begonnen met de problemen' (reactieve agressie). Of: 'Dit kind zorgt ervoor dat andere kinderen samenspannen tegen een ander kind aan wie hij of zij een hekel heeft' (proactieve agressie).

Observatoren werden vooraf getraind tot een hoge mate van overeenstemming met de eerste auteur. Na afloop gebeurde dit opnieuw om zeker te stellen dat er geen verval in de kwaliteit van de observaties was opgetreden. Ten slotte werden de gegevens van de getrainde observatoren (boosheid in gedrag en gezichtsuitdrukking), de fysiologische maten (huidgeleiding en hartslagreactiviteit), beweging en door de kinderen zelf gerapporteerde boosheid aan de hand van opnames van hun eigen gedrag gekoppeld aan de leerkrachtoordelen over reactieve dan wel proactieve agressie van hun leerlingen.

De resultaten: de proefpersonen waren het meest boos kort nadat ze openlijk bestolen waren door de handlangers. Dit gold voor zowel de zelf gerapporteerde mate van boosheid als voor boze gezichtsuitdrukkingen. Voor non-verbaal boos gedrag werd dit niet gevonden. De auteurs rapporteerden verder een sterk verband tussen non-verbaal boos gedrag en huidgeleiding bij kinderen die gemiddeld tot hoog reactief agressief waren. Een soortgelijk verband tussen non-verbaal boos gedrag en hartslagreactiviteit werd gevonden bij kinderen met een hoge reactieve agressie. Ten slotte bleken ook boze gezichtsuitdrukkingen en non-verbaal boos gedrag samen te gaan met reactieve agressie, althans bij kinderen met een gemiddelde tot hoge reactieve agressie.

De volgende punten dragen bij aan de kwaliteit van de observaties in dit onderzoek:

- 1 Alles werd op film vastgelegd.
- 2 Er werd continu geobserveerd.
- 3 Gegeven de omvang van de steekproef moesten heel wat observatoren getraind worden.
- 4 Overeenstemming tussen de observatoren werd zowel vooraf (na training op oefenmateriaal) als achteraf (op het eigenlijke onderzoeksmateriaal) berekend.
- 5 Er werd gebruikgemaakt van oordelen van de leerkracht over de kinderen aan de hand van een vragenlijst die voor elk kind moest worden ingevuld. In feite is de leerkracht een ongetrainde observator, een getuige die wordt ingezet om aan de hand van een vragenlijst in te vullen wat zij of hij in het recente verleden gezien heeft aan reactief en proactief agressief gedrag.
- 6 Ook emoties werden geobserveerd.

- 7 Zelfs de leerlingen (*insiders*) werd gevraagd zichzelf te observeren op film om zo te beoordelen hoe boos ze op dat moment waren.

Observatie kan op veel manieren vorm krijgen. Je kunt leerlingen in een klas een oordeel over elkaar laten vellen en aan de hand van die oordelen de sociometrische status van kinderen in de klas bepalen. Je kunt verpleegkundigen trainen om aan de hand van de gezichtsuitdrukking van baby's op de intensive care te bepalen hoeveel medicatie (pijnstilling) nodig is. Je kunt ter plekke mensen ondervragen over hun gevoelens. Je kunt met andere woorden *outsiders* inzetten (de getrainde observatoren uit het voorbeeld), je kunt gebruikmaken van *getuigen* die dingen kunnen observeren die niet zo gemakkelijk te observeren zijn voor *outsiders* (de verpleegkundigen of de leerkrachten uit het voorbeeld) en je kunt *insiders* aan het woord laten via zelfobservaties (de proefpersonen zelf).

Je kunt observeren na langdurige training, maar ook voor de vuist weg, terwijl je al doende je blik verfijnt. Je kunt observeren met behulp van een observatiesysteem, maar ook aan de hand van een vragenlijst of checklist en zelfs zonder al die hulpmiddelen. Er bestaan ook verschillen tussen het observeren van alledag en het observeren in de wetenschap. In het dagelijks leven zien we wat we zien zonder een vooropgezet plan van hoe te observeren en waarop te letten. Er wordt meer naar het totaal gekeken, terwijl we in de wetenschap bijvoorbeeld:

- 1 alleen van tevoren nauwkeurig gedefinieerde stukken gedrag onder de loep nemen;
- 2 het geobserveerde beoordelen aan de hand van vooraf geconstrueerde schalen;
- 3 vragenlijsten ontwerpen om door getuigen te laten invullen;
- 4 schalen of vragenlijsten aanbieden voor zelfobservatie;
- 5 op andere wijzen bewust registreren wat zich afspeelt met het oog op een doel, zoals bij participerende observatie;
- 6 observaties uitschrijven en herformuleren tot een zeer objectief geheel zonder interpretaties, zoals de gedragstherapeut doet.

Wetenschap zou geen wetenschap zijn als er niet allerlei regels bestonden om een betrouwbare en valide wijze van observeren te realiseren. Over die regels, over methoden van observatieonderzoek en over het toepassen van observaties in de klinische praktijk, gaat dit boek. Zoals gezegd kan observatie op veel manieren worden uitgevoerd. In § 1.2 wordt een classificatie gepresenteerd op basis van het onderscheid tussen *outsiders*, *getuigen* en *insiders*. Daarna gaan we in § 1.3 in op het waarom van observeren. Het eenvoudigste antwoord op die vraag is natuurlijk om kennis te verwerven, maar er zijn ook andere methoden van kennisverwerving. De vraag wordt dan: wanneer gebruiken we observatie? Het antwoord op die vraag is overi-

gens ook verrassend eenvoudig: we observeren pas wanneer andere (goedkopere en snellere) methoden falen. De vraag wat we zoal observeren is in het voorgaande eigenlijk al beantwoord: bepaald gedrag of bepaalde emoties waarover we meer willen weten in verband met een onderzoeksvraag. Toch wijzen we in § 1.4 nogmaals op het leidende principe van de onderzoeksvraag of hulpvraag. In § 1.5 komt aan de orde waar we observeren. We maken daarbij onderscheid tussen observatie in het laboratorium (of de observatieruimte van de clinicus) versus observatie in het veld. Dat lijkt een eenvoudige tegenstelling (binnen of buiten), maar als regel gebruiken we de binnenruimte voor experimenten en de buitenruimte voor onderzoek naar verbanden zonder dat we causale conclusies kunnen trekken. Wanneer willen we observeren? We houden deze paragraaf (§ 1.6) heel kort, omdat overwegingen van tijd nog uitgebreid besproken worden in hoofdstuk 3, maar we stippen het probleem alvast aan. Niet elk moment is even geschikt om te observeren. Dat heeft te maken met de mate waarin de geobserveerde periodes overeenstemmen met wat representatief is voor het geheel aan mogelijk te verrichten observaties. We kunnen niet altijd alles observeren, maar willen toch aan het einde van de observaties enige zekerheid over de representativiteit van het verzamelde materiaal. Er moeten keuzes gemaakt worden. In § 1.7 doorlopen we de belangrijkste stappen bij het opzetten en uitvoeren van observatieonderzoek. In principe zijn die stappen niet veel anders dan bij onderzoek met vragenlijsten of tests. Toch is er wel één uniek aspect: de onderzoeker moet achter zijn bureau vandaan om ter plekke te observeren en ideeën op te doen. Dat moet de onderzoeker doen voorafgaand aan het eigenlijke onderzoek. Kennisnemen van de omgeving en wat zich daar afspeelt is noodzakelijk. Observeren is vaak ook uniek doordat onderzoekers en proefpersonen elkaar zien, wat zeker niet geldt voor veel sociaalwetenschappelijk onderzoek. In § 1.8 leggen we een aantal belangrijke ethische principes voor die van belang zijn bij onderzoek in het algemeen en bij observatieonderzoek in het bijzonder. De proefpersoon dient te kunnen rekenen op een zeer nette behandeling. In § 1.9 presenteren we een korte samenvatting van het geheel.

1.2 Een classificatie van wijzen van observeren

Sociale wetenschappers, ethologen of clinici observeren in de regel systematisch of gestructureerd, dat wil zeggen dat zij het gedrag onder studie te lijf gaan met een instrument of zelfs meerdere om gedrag vast te leggen. Daarnaast is het hebben van een instrument noodzakelijk om de werkwijze te kunnen verantwoorden. Daarover hoeven toevallige passanten zich geen zorgen te maken. Zij zien op het bordes van het stadhuis een pasgetrouwd

stel, dat voor de fotograaf poseert. Zij blijven even vertederd staan kijken om daarna hun weg te vervolgen.

Als we besluiten te gaan observeren, dan hebben we in principe de keuze tussen:

- 1 outsiders; zij hebben geen deel aan hetgeen geobserveerd wordt;
- 2 getuigen; zij worden geselecteerd op basis van hun toegang tot en ervaring met de groep die de onderzoeker wenst te onderzoeken;
- 3 insiders; de proefpersonen zelf, de enigen die de mogelijkheid bieden tot observatie van hun innerlijk.

Daarnaast is er de keuze tussen *systematisch* (of gestructureerd) dan wel *onsystematisch* (ongestructureerd) te observeren. Systematisch wil zeggen dat gebruik wordt gemaakt van een instrument (dat kan zijn een observatiesysteem waarin precies vastligt wat en hoe wordt waargenomen, hoe men registreert, maar het kan ook een vragenlijst zijn, een checklist, een *rating scale*, een dagboek et cetera). In principe zijn er dus vier mogelijkheden:

- 1 onsystematisch (de onderzoeker in het voorstadium van onderzoek).
- 2 systematisch met behulp van outsiders. Deze observatoren bedienen zich van een observatiesysteem waarin zij getraind zijn. We noemen dit het ethologische model. Je observeert van buitenaf. In de praktijk zal de gedragstherapeut eveneens streven naar een kwantitatief observatieverslag, dat zo objectief mogelijk is geformuleerd.
- 3 systematisch met behulp van getuigen. Zij berichten aan de hand van vragenlijsten, checklists of rating scales. Getuigen zijn niet getraind, maar worden geselecteerd op basis van het feit dat zij veel ervaring hebben met de leden van de groep of gemeenschap die zij op verzoek van de onderzoekers beoordelen. We noemen dit indirecte methoden van observatie (zie hoofdstuk 7).
- 4 systematisch met behulp van insiders. Insiders worden gekozen om wetenschappers via zelfobservaties inzicht te geven in hun gevoelens en zo aanknopingspunten te verschaffen voor interventies. In zo'n geval spreken we van indirecte klinische methoden (zie hoofdstuk 8). Er kan echter ook sprake zijn van directe klinische methoden (zie hoofdstuk 9), namelijk wanneer de gedragstherapeut of getrainde observatoren direct het gedrag van de cliënt observeren.

Eén ding moet duidelijk zijn: systematische observatie behoort tot de wetenschappelijke activiteit. In principe is er nog een methode van observeren, namelijk door zelf deel te gaan uitmaken van de groep die men wenst te bestuderen; we spreken dan van *participerende observatie*. Deze methode is vooral kwalitatief van aard en wordt gebruikt naast interviews en gesprekken met het doel de betekenissen van menselijk handelen te achterhalen. De methode wordt vooral gebruikt in de etnologie en de antropologie en heeft

zeker geleid tot aansprekende resultaten (zie bijvoorbeeld Adler & Adler, 2003), die ook door psychologen en pedagogen worden gelezen. Niettemin, omdat de beroepsgroep zelf zich zelden bedient van participerende observatie, valt in dit boek hierover nauwelijks iets te vinden. Slechts één voorbeeld van etnografisch onderzoek naar het gebruik van naalden en injectiespuiten door drugsverslaafden komt langs (zie § 8.8).

1.3 Waarom willen we observeren?

Waarom willen we observeren? We kiezen voor observatie omdat we iets willen weten. Dat kan het antwoord op een wetenschappelijke onderzoeksvraag zijn, maar het kan ook het antwoord op een hulpvraag uit de klinische praktijk betreffen. Observatie is een methode van dataverzameling die naast en samen met andere methoden gehanteerd wordt, zoals tests, vragenlijsten, interviews en ondervraging aan de hand van hypothetische situaties. Doorgaans hebben laatstgenoemde methoden het voordeel boven observatie dat ze veel sneller (kwantificeerbare) gegevens opleveren. Volgens Janssens (1988) geven we aan observatie de voorkeur wanneer we iets te weten willen komen over gedrag en gebruiken we andere methoden bij onderzoek naar attitudes, motieven of gevoelens. Dat is een te stringente visie. Zoals we aan het beginvoorbeeld al zagen, kan observatie ook gebruikt worden wanneer we iets willen weten over gevoelens. Als regel zullen onderzoekers de proefpersonen naar die gevoelens vragen, maar ze observeren ook pijn bij patiënten die zich niet kunnen uiten en die observaties zijn leidend voor de hoeveelheid medicatie die zal worden toegediend. Ook geldt dat onderzoekers in sommige gevallen simpelweg geen keus hebben. Ze kunnen geen baby's interviewen en dat kan ook gelden voor verstandelijk gehandicapten of demente bejaarden. Observatie ligt dan voor de hand. Het kan ook voorkomen dat er via vragenlijsten eenvoudigweg te weinig gedetailleerde informatie verkregen wordt en gekozen wordt voor observatie om die details boven tafel te krijgen. Zo zullen we in § 2.1 observatieonderzoek naar pesten bespreken dat gemotiveerd werd met de rationale dat vragenlijstonderzoek tot nu toe weinig gedetailleerd bleek bij de beantwoording van de vraag naar de frequentie van pesten (Pepler & Craig, 1995). Daar staat tegenover dat er ook gedrag is dat zich niet goed leent voor directe observatie. Niet iedereen wil zijn seksuele gedrag geobserveerd zien door anderen, zelfs niet wanneer dat verantwoorde wetenschappelijke doelen zou dienen. Wat weer wel kan, is proefpersonen aan zelfobservatie laten doen. Een wetenschapper spreekt bijvoorbeeld met ze af dat ze aan het einde van hun seksuele samen zijn een (digitale) vragenlijst invullen over hun activiteiten. Hij gebruikt dan insiders die gericht ondervraagd worden over intieme zaken.

1 • Dataverzameling door observatie

Gedrag in grote groepen observeren is vaak technisch onmogelijk (Swanborn, 1987). Je kunt niet gelijktijdig een grote mensenmassa observeren met het doel hun gedrag of emoties te registreren. Ook dan kan zelfobservatie de oplossing zijn. Getuigen uit de massa halen en hen ondervragen met een gedegen vragenlijst kan ook. Het aantal te observeren mensen terugbrengen tot een handzaam aantal is een andere optie. Pepler en Craig hebben dit gedaan in hun pestonderzoek (zie § 2.2).

Samenvattend: we gebruiken observatie – ten eerste – om gedrag in kaart te brengen, maar ook – ten tweede – om emoties boven tafel te krijgen of – ten derde – om mensen die niet toegankelijk zijn voor andere methoden van onderzoek (baby's bijvoorbeeld) te bestuderen of – ten vierde – om getuigen aan het woord te laten over zaken die ons anders zouden ontglippen. Observatie is niet de eerste methode waar wetenschappers naar grijpen, maar wel een methode die vaak zinvolle gegevens kan opleveren.

1.4 Wat gaan we observeren?

Elk onderzoek begint met een onderzoeksvraag. Een paar voorbeelden: Wat bepaalt het onderscheid tussen reactieve en proactieve agressie? Antwoord: reactieve agressie is emotionele agressie. Althans, er bleek geen verband tussen emoties en proactieve agressie, maar des te meer tussen emoties en reactieve agressie (Hubbard et al., 2002; 2004). Pepler en Craig stelden de vraag naar de frequentie van pesten gedurende de dag als aanvulling op vragenlijstonderzoek van anderen (Olweus, 1989), waarbij de frequentie varieerde van 'nooit' tot 'meerdere keren per week'.

Een strategische positie voor een observatietoren, bedoeld om snel branden te kunnen signaleren

Als onderzoeker moet je in staat zijn om uit te leggen waarom de onderzoeksvraag interessant is, welk probleem ermee kan worden opgelost, welk hiaat in kennis waarschijnlijk kan worden opgevuld en waarom de studie moet worden uitgevoerd zoals jij voorstelt. En stel dat je wilt observeren, dan moet daar een duidelijk aanwijsbare reden voor zijn, want observatie is kostbaar, omdat het ook tijdrovend is en omdat er vaak meerdere mensen (observatoren) bij betrokken zijn. Het is dan ook belangrijk om de juiste methode te kiezen. Kortom, de keuze wát er geobserveerd gaat worden is van velerlei factoren afhankelijk, maar uiteraard het meest van de onderzoeksvraag.

1.5 Waar gaan we observeren?

Waar willen we observeren? In principe zijn er legio mogelijkheden, namelijk in het laboratorium (sociale wetenschappers), in een spelkamer of andere klinische setting (klinisch psychologen/psychotherapeuten) of in de natuurlijke omgeving (vrijwel iedereen die onderzoek wenst te doen). Denk aan plaatsen als de school, de crèche, de straat, de snelweg, het perron van een station, de werkvloer of een bar. De lijst aan mogelijkheden is eindeloos. In principe ga je daar observeren waar het doelgedrag zich voordoet.

Als regel hebben sociale wetenschappers een voorkeur voor observatie onder standaardomstandigheden. Ze hoeven dan zo min mogelijk rekening te houden met de invloed van de context of zich te bekommeren om de vraag of het onderzoek wel onder voor alle proefpersonen identieke omstandigheden heeft plaatsgevonden. Dit is een overweging van methodologische aard. Een gestandaardiseerde omgeving, zoals een laboratorium, heeft nog vele andere voordelen. De ruimte is meestal goed uitgerust met camera's en een *onewayscreen*. De onderzoekers kunnen zo precies zien wat er gebeurt zonder dat zijzelf zichtbaar zijn. Vanachter het onewayscreen zijn zij ook in staat om eventuele aanwijzingen aan de cameraman te geven. Het vastleggen van het doelgedrag kan onder ideale omstandigheden geschieden. Bovendien is het laboratorium dichtbij. Tijdsbesparing kan ook een argument zijn. Toch zijn geen van de voorgaande meer praktische overwegingen doorslaggevend. Dat is de volgende overweging voor het gebruik van het laboratorium wel: de mogelijkheid om experimenteel te werk te gaan.

‘Gedragen mensen die liegen zich anders dan mensen die de waarheid spreken?’, dat was de onderzoeksvraag die Vrij (1995) zich stelde. Er bestaan twee diametraal tegengestelde theorieën over deze materie. Volgens de ene theorie gaan liegende mensen verstillen (ze maken minder bewegingen), volgens de andere worden ze juist drukker (ze

gaan meer bewegingen maken). Ook op het niveau van non-verbaal gedrag zouden mensen die liegen, fouten gaan maken.

Om na te gaan welke theorie van toepassing was, besloot Vrij tot een experimentele aanpak. Hij onderwierp zijn proefpersonen aan twee kortdurende interviews met de opdracht om de ene keer te liegen (dat ze geen sleutels in hun broekzak hadden, terwijl dat wel zo was) en de andere keer de waarheid te spreken (zelfde antwoord, maar nu hadden ze inderdaad geen sleutels in hun broekzak). Tijdens elk interview werden exact dezelfde vragen gesteld. De interviewer wist niet of de proefpersonen wel of niet de waarheid vertelden, want dat werd bepaald door de proefleider zonder dat de interviewer het wist. Aangezien de onderzoeksvraag was of men tijdens het liegen meer of minder bewegingen of andere non-verbale signalen vertoonde, lag het voor de hand gebruik te maken van observatie als methode van dataverzameling. Het ging hier immers om bewegen en om vormen van non-verbaal gedrag. Vervolgens dienden de onderzoekers instrumentarium te ontwikkelen voor het meten van relevante aspecten van gedrag, hier voor bewegingen en voor non-verbaal gedrag. Vrij selecteerde een aantal categorieën van beweging (gebaren, hand- en vingerbewegingen, hoofdbewegingen, rompbewegingen en voet- en beenbewegingen) en van non-verbaal gedrag (glimlachen of lachen, de blik vermijden van de interviewer, 'uh'-spraakstoornissen, 'niet-uh'-spraakstoornissen en veranderingen van toonhoogte). Hij besloot om elke beweging en elke vorm van non-verbaal gedrag (voor zover binnen de categorieën vallend) afzonderlijk te scoren, met als argument dat bewegingen relatief kortdurende gebeurtenissen zijn (*events*) met een duidelijk begin (eerst was de voet stil en nu niet) en een duidelijk eind (de voet was in beweging, maar is nu stil). Anders geformuleerd, hij besloot om de sequentie 'voet stil/voet beweegt/voet stil' als één event op te vatten en er één cijfer aan toe te kennen, namelijk een 1 voor iedere keer dat het gedrag als bedoeld zich voerde. Hetzelfde deed hij voor handbewegingen en voor alle andere bewegingen die hij in zijn categorieënsysteem had onderscheiden. Aan het einde van elk interview telde hij de events per gedragscategorie op en kwam zo tot een score. Hij kwantificeerde het gedrag. Voorbeeld: proefpersoon X had in interview 1 (de waarheid) de volgende scores: 3 voor gebaren; 2 voor hand- en vingerbewegingen; 2 voor hoofdbewegingen; 2 voor rompbewegingen en 4 voor voet- en beenbewegingen. Voor non-verbaal gedrag werd hetzelfde gedaan en in interview 2 (de leugen) werden opnieuw alle frequenties van de relevante categorieën per proefpersoon opgeteld, waarna de gegevens van de 'waarheid-conditie' met die van de 'lieg-conditie' werden vergeleken over alle proefpersonen tezamen. Uiteindelijk bleken van de